

ערכה של תרבות:

על החקיקה הגרמנית והפרקטיקה הישראלית לבדיקת גרמניותם של ניצולי השואה*

ז'וזה ברונר, ** איריס נחום***

במאמר זה נידונה פרקטיקה שהתקיימה בארץ מסוף שנות החמישים עד ראשית שנות השבעים, שבמסגרתה בדקו פקידים ישראלים את השתייכותם ל"חוג השפה והתרבות הגרמנית" של מגישי תביעות פיצויים לגרמניה שמוצאם ממזרח אירופה או ממרכזה. בפרק הראשון נסקרות תולדות התגבשותו של הסעיף ב"חוק הפדרלי לפיצוי קורבנות הרדיפה הנאציונל-סוציאליסטית" שהיווה את התשתית המשפטית לפרקטיקה משונה זו. בפרק השני מתואר כיצד יושמה פרקטיקה זו במשרדי הרשויות הישראליות. הפרק השלישי עוסק בהבנה הלשונית-התרבותית שהנחתה את רשויות הפיצויים הגרמניות, ובהשפעה של מעשה הבדיקה בישראל על הפסיקה הגרמנית בנושא זה. כך נפרשת תמונה מפורטת ועשירה של פרקטיקה אשר במשך שנים רבות היוותה מרכיב מהותי ביחסי הגומלין בין חוק, תרבות ותשלומי פיצויים לניצולי השואה בארץ.

* תרגמה מגרמנית לעברית: איה ברזיר.

** ראש מכון מינרבה להיסטוריה גרמנית, פרופסור-חבר במכון להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן ובפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל-אביב.

*** מועמדת לתלמידת מחקר בבית-הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב; מרצה-אורחת בבית-הספר הבינלאומי ע"ש רפאל רקנאטי, המרכז הבינתחומי הרצליה.

ברצוננו להודות לרקפת זלשיק על שהפנתה את תשומת-ליבנו לתיקים חשובים בגנון המדינה. כמו-כן אנו אסירי-תודה למנהל לשכת הפיצויים בסארבורג (גרמניה) ירגן פאולי ולעמיתיו על שאפשרו לנו לעיין בתיקי פיצויים נבחרים. ברצוננו להודות גם לגיולה זיגבורג בלשכת הפיצויים בברמן (גרמניה) על מכתביה עתירי המידע.

מבוא

- פרק א: כיצד נולדה הפרקטיקה של בדיקת גרמניותם של תובעים ישראלים?
1. ההתפתחות החקיקתית וההיסטורית של הגדרת גרמניות לצורך ה-BEG
 2. ההגדרה החוקית הראשונית של גרמניות ב-BEG
- פרק ב: מסעיף חוק גרמני לפרקטיקה ישראלית
1. הקמת הוועדה הישראלית לבירור גרמניות והליך הבדיקה בה
 2. הדרישות המהותיות של ה-BEG ובחינתן בוועדה הישראלית
- (א) בחינת רכיב ההשתייכות לחוג השפה הגרמנית
- (ב) בחינת רכיב ההשתייכות לחוג התרבות הגרמנית
- פרק ג: מפרקטיקה ישראלית לפסיקה גרמנית – בין מונוליתיות לפלורליזם
1. מהאישי אל הגיאוגרפי בקביעת גרמניותם של הנבדקים
 2. השלמתה של מערכת המשפט הגרמנית עם התפיסה הפלורליסטית הישראלית

סיכום

מבוא

מאמר זה עוסק בפרקטיקה שהתקיימה בארץ מסוף שנות החמישים עד ראשית שנות השבעים, שבמסגרתה בדקו פקידיים במשרדי האוצר והמשפטים הישראליים את השתייכותם ל"חוג השפה והתרבות הגרמנית" של מגישי תביעות פיצויים לגרמניה שמוצאם ממזרח אירופה או ממרכזה. לכאורה מדובר בנושא היסטורי שאינו רלוונטי עוד, אך לא כך הדבר. שאלת הענקת הפיצויים האישיים לניצולי השואה אינה יורדת מכותרות העיתונים, ונהפכה דווקא לאחרונה לנושא לכתבות טלוויזיה מעוררות מחלוקת. בשנת 2007 נדרש מבקר המדינה לנושא, וכתב על כך דוח מפורט.¹ באותה שנה גם חובר דוח של "הוועדה הבין-משרדית לגיבוש פתרונות למצוקת ניצולי השואה" – המכונה "דוח איצקוביץ" על-שם מנכ"ל משרד הרווחה שעמד בראש הוועדה – אשר הוגש לשר הרווחה דאז יצחק הרצוג. בראשית 2008 הוקמה ועדת דורנר לעניין הסיוע לניצולי השואה, שמסקנותיה הובילו להעלאה משמעותית בסכומי התשלומים החודשיים המשולמים לניצולי השואה על-ידי משרד האוצר הישראלי.² הסכום המוקצב על-ידי המדינה כסיוע לניצולי השואה מעורר מדי שנה, בעת אישור חוק ההסדרים, דיון ציבורי נוקב. ברקע של עיסקים אקטואליים אלה עומדת היסטוריה רבת שנים ורבת פנים, אשר נחרתה בזכרונם של הניצולים – שנהפכו לתובעים, וכפי שנראה,

1 מבקר המדינה דוח ביקורת על הסיוע לניצולי שואה (2007).

2 ועדת החקירה הממלכתית בנושא הסיוע לניצולי השואה דין וחשבון (2008). elyon1.court.gov.il/heb/veadot/holocaust/main.htm (להלן: דוח ועדת דורנר).

גם לנבדקים – אך נשכחה במידה רבה בציבוריות הישראלית. ללא הבנת היסטוריה זו, אשר כתיבתה הסדורה והמקיפה נמצאת עדיין בראשיתה,³ קשה להבין חלק מהפולמוס ומהמחלוקות החריפות המתנהלים כיום סביב נושא כאוב ומורכב זה.

מטרת מאמר זה היא לתרום תרומה צנועה לכתיבת היסטוריה זו על-ידי שחזור מפורט ומדויק ככל האפשר של הליך משונה שבמסגרתו בחנו פקידי ישראלים את גרמניותם של ניצולי שואה ממזרח אירופה וממרכזה. שאלת המחקר העיקרית שמאמר זה מנסה למצוא לה מענה היא כיצד נוצר ההליך וכיצד הוא יושם במשרדיהן של הרשויות הישראליות בעצם התקופה שבה הדיבור בגרמנית בפרהסיא או החשיפה ברבים של קשר בר-קיימא לתרבות הגרמנית נחשבו מוקצים מחמת מיאוס בישראל. בתוך כך נברר את הסוגיות הבאות: בפרק ב נדון באמות-המידה שהנחו את הפקידים הישראלים בקביעת ההשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית של מגישי תביעות אשר התגוררו בזמן הרדיפה מחוץ לגבולות גרמניה. בפרק ג נעסוק בהבנה הלשונית-התרבותית שהנחתה את התנהלותם של הפקידים הגרמנים במשרדי רשויות הפיצויים אשר קיבלו את הדוחות הישראליים. במסגרת דיון זה נתאר כיצד השפיע מעשה הבדיקה הישראלי כמשוב על הפסיקה הגרמנית בנושא הפיצויים. אלה הסוגיות העיקריות הנוגעות ביחסי-הגומלין בין חוק, תרבות וכספי פיצויים שמאמרנו מתמודד עימן. אך בטרם נפנה לדון בסוגיות אלה, ברצוננו לסקור בפרק הראשון בקצרה את תולדות התגבשותו של סעיף 150 ל"חוק הפדרלי לפיצוי קורבנות הרדיפה הנאציונל-סוציאליסטית" (nationalsozialistischen Verfolgung או בקיצור ה-BEG) משנת 1956.⁴ סעיף זה הוא רלוונטי לענייננו, כי הוא מהווה את התשתית המשפטית לבדיקה שנערכה בארץ בנוגע לגרמניותם של ניצולי שואה ממזרח אירופה וממרכזה. מחקרנו מתבסס על שני תיקים אשר הועברו על-ידי משרד המשפטים לגנוך המדינה וטרם נחקרו עד כה, ואשר גישתנו אליהם התאפשרה הודות לטעות בסיווגם.⁵ בדקנו 199 בקשות שמיות שמצאנו בתיקים אלה להכרה בהשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית. טווח הזמן הכללי שהתיקים מקיפים הוא 1959–1967, כלומר תשע שנים, אך יותר ממחצית הבקשות הוגשו בשנים 1960–1961. אין ספק שקרוב ל-200 הבקשות הללו מציעות תובנה טובה על הנוהג הישראלי, אך מאחר שלא ברור מדוע הגיעו דווקא תיקים אלה למשרד המשפטים ומשם לגנוך המדינה, יש לראות בהן מדגם שאינו מייצג בהכרח.

3 עמית יריב "פיצויים לנכי רדיפות הנאצים – היבטים משפטיים" רפואה ומשפט 33, 95 (2005); ראול טייטלבוים הפתרון הביולוגי: שערוריית הפיצויים האישיים לניצולי השואה (2008); חנה יבלונקה הרחק מהמטילה – המזרחים והשואה (2008).

4 ראו bundesrecht.juris.de/beg/index.html.

5 תיק 5706 ג' 5706 ותיק 6 ג' 5706.

פרק א: כיצד נולדה הפרקטיקה של בדיקת גרמניות של תובעים ישראלים?

1. ההתפתחות החקיקתית וההיסטורית של הגדרת גרמניות לצורך ה-BEG

לדעת המחוקק הגרמני, חוק הפיצויים משנת 1956 היה בגדר חוק פנים-גרמני. באופן עקרוני, זרים – שהיו הרוב מבין אלה שנרדפו על-ידי הנאצים – לא יכלו להגיש תביעות פיצויים כלל, או לא יכלו להגיש תביעות שהתייחסו לכל סוגי הנזק, כפי שיכלו לעשות הנרדפים הגרמנים, שיכלו לתבוע פיצויים בגין מות קרוביהם שתמכו בהם, בגין נזקים לגוף ולבריאות, לרכוש, לחירות, להשכלה ולקידום המקצועי והכלכלי, ובגין עילות נוספות משמעותיות פחות.⁶ בימי המלחמה הקרה, נרדפי הנאצים לשעבר אשר ישבו מאחורי מסך הברזל הודרו לחלוטין מחוק הפיצויים כדי למנוע העברת מטבע מערבי לגוש המזרחי. תביעותיהם של נרדפים שהיו אזרחים של מדינות מערב אירופה הוסדרו באמצעות הסכמים דו-צדדיים עם מדינות אלה, שהיו אמורות לטפל בתביעות הפיצויים של אזרחיהן במסגרת חקיקה משלהן. ניצולים שהיו חסרי נתינות הורשו אומנם לתבוע פיצויים על-סמך חוק הפיצויים הפדרלי, אך על נזקי בריאות וחירות בלבד. מבין אלה שהחוק התיר להם לתבוע פיצויים מגרמניה, ההגבלות החמורות ביותר חלו על אזרחיהן של מדינות שקיבלו מגרמניה כספים בעבור קליטתם ויישובם של הניצולים. על-פי סעיף 164 של ה-BEG, נרדפים אלה היו זכאים לתבוע על נזקי חירות בלבד. הפיצוי על נזקים אלה נקבע כתשלום חד-פעמי של חמישה מרק גרמנים על כל יום כליאה בגטו, במרתפי הגסטפו, במחנה ריכוז או במחנה השמדה. נוסח החוק היה אומנם כללי, כנהוג בשפה המשפטית, אך למעשה הייתה רק מדינה אחת שקיבלה כספים מגרמניה עבור קליטת הניצולים: ישראל.

ישראל זכתה בכספי השילומים בעקבות הסכמי לוקסמבורג משנת 1952, וכספים אלה שולמו על-פי חישוב של עלויות קליטה משוערות בעבור כחצי מיליון ניצולים שהיגרו מאירופה לארץ אחרי המלחמה. בהסכמי לוקסמבורג התחייבה גרמניה גם לחוקק חוק לתשלום פיצויים אישיים לנרדפי הנאצים. עד-מהרה, בשנת 1953, חוקק הפרלמנט הגרמני את חוק הפיצויים הפדרלי הראשון – ה-"Bundesergänzungsgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung (BErG)" – אך חוק זה היה בלתי-ישם, ולפיכך הוחלף בשנת 1956 על-ידי ה-BEG, אשר הוחל רטרואקטיבית לשנת 1953 ומהווה עד היום את עמוד-השדרה של תשלומי הפיצויים לנרדפי הנאצים. כאמור, כוונת ה-BEG כמו זו של ה-BErG לפניו, הייתה בראש ובראשונה לאפשר

6 CONSTANTIN GOSCHLER, SCHULD UND SCHULDEN: DIE POLITIK DER WIEDERGUTMACHUNG FÜR NS – VERFOLGTE SEIT 1945 201 (2005); Ulrich Herbert, *Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer, in WIEDERGUTMACHUNG IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND* 273 (Ludolf Herbst & Constantin Goschler eds., 1989).

לנרדפים גרמנים לתבוע פיצויים. אך כאן התעוררה שאלה: כיצד יש להגדיר גרמניות אחרי השואה? ה-BerG וה-BEG התבססו לשם כך על עיקרון טריטוריאלי, שעל-פיו נדרשה זיקה מרחבית לשטחי הרייך הגרמני בגבולותיו משנת 1937. ההתבססות על העיקרון הטריטוריאלי הייתה פועל יוצא מהתפתחות משפטית שהחלה אחרי תום המלחמה. באפריל 1949, בלחץ הממשל הצבאי האמריקאי, נחקק "חוק הפיצויים על העוול הנאצי" (Gesetz zur Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts) באזור הכיבוש האמריקאי בדרום גרמניה. היה זה החוק הראשון בסדרה של חוקים שהיו עתידים להיחקק בנושא. בהודמנות זו הוצג לראשונה העיקרון הטריטוריאלי, ובצידו המושג "רדיפה" (Verfolgung). בחוק של 1949 התייחס מושג זה לאותם אנשים אשר "תחת משטר העריצות הנאציונל-סוציאליסטי (30 בינואר 1933 עד 8 במאי 1945) נרדפו מטעמי גזע, אמונה או השקפת-עולם."⁷

חקיקת הפיצויים הפדרלית אימצה מניה וביה את העיקרון הטריטוריאלי, ושילבה אותו ב-BerG של 1953, אולם הרחיבה עיקרון זה והחילה אותו על כל שטח הרפובליקה הפדרלית, לרבות ברלין המערבית. משמעות התפיסה הטריטוריאליה השתנתה אפוא במידה ניכרת כאשר הורחבה חלותו של העיקרון מאזור הכיבוש האמריקאי אל תחומי הרפובליקה הפדרלית כולה. פרט לכך הורחב חוג הזכאים מעבר לגרמנים שנרדפו ולעקורים שנמצאו במחנות אשר הוקמו על אדמת גרמניה ונועדו לקליטתם של ניצולי השואה והפליטים שנשארו חסרי-כל אחרי המלחמה. נוסף על כך הוכרה גם זכאותה של קבוצה קטנה יחסית של גרמנים, אשר נרדפו על-ידי המשטר הנאצי ונאלצו לעזוב אחרי 1944 או 1945 את האזורים שממזרח לגרמניה, במסגרת גירושם הכללי של יותר מ-10 מיליון גרמנים אתנים מארצות מזרח אירופה וממרכזה, כגון צ'כוסלובקיה, פולין ורומניה.⁸ כבר בחוק-היסוד של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית, שחוקק בשנת 1949 עם הקמתה של המדינה, זכו מגורשים אלה בהכרה כגרמנים שווי-זכויות. לפיכך היה מעמדם טוב מזה של קבוצת הפליטים חסרי הנתנות אשר שהו במחנות העקורים בגרמניה לאחר המלחמה. זאת, משום שרק מי שהוכר כמגורש מהמזרח מפאת גרמניותו האתנית זכה גם בהכרה מיידית כאזרח גרמני ברפובליקה הפדרלית. בעקבות תפיסה אינטגרטיבית זו, "חוק השוואת הנטל" (Lastenausgleichsgesetz) [LAG], משנת 1952, הסדיר ביד נדיבה את הפיצוי על הפסדים ונוקים שנגרמו למגורשים

7 GEORG BLESSIN, HANS WILDEN & HANS-GEORG EHRING, BUNDESENTSCHÄDIGUNGSGESETZE. KOMMENTAR 1173 (Munich/Berlin 1957).

8 גורלם של נרדפים לא-יהודים ממוצא גרמני במחנות הריכוז טרם נחקר באופן שיטתי במסגרת המחקר ההיסטורי. ראו: Alexa Stiller, *Zwischen Zwangsgermanisierung und "Fünfter Kolonne": "Volksdeutsche" als Häftlinge und Bewacher in den Konzentrationslagern*, in NATIONALSOZIALISTISCHE LAGER NEUE BEITRÄGE ZUR NS-VERFOLGUNG- UND VERNICHTUNGSPOLITIK UND ZUR GEDENKSTÄTTENPÄDAGOGIK 104 (Akim Jah, Christoph Korb, Alexander Korb & Alexa Stiller eds., 2006) גם נושא פיצויים של המגורשים הנרדפים לא זכה עד כה בתשומת-לב מחקרית. על הערה זו אנו חבים תודה למתיאס באר (Beer) מן המכון להיסטוריה דנובית-שווית וללימודים מחוזיים בטיבינגן (גרמניה).

או לפליטים גרמנים מן האזורים המזרחיים ומאזור הכיבוש הסובייטי.⁹ המגורשים יכלו לתבוע בקלות יחסית את הסיוע הממלכתי שהגיע להם מתוקף ה-LAG, ולקבל, בין היתר, פיצוי על נזקי רכוש, סיוע בדיוור, הלוואות שיקום, קצבאות והשלמות הכנסה. גם הבסיס למעמדם של המגורשים הוגדר במידה רבה על-פי אמות-מידה טריטוריאליות, שנלקחו מ"החוק בנושא המגורשים והפליטים" (Bundesvertriebenengesetz [BVFG]) משנת 1953. חוק זה הגדיר כמגורש את "מי שמקום מגוריו נמצא באזורים גרמניים מזרחיים הנתונים נכון לעכשיו בשלטון זר או באזורים שהיו מחוץ לגבולות הרייך הגרמני בהתאם למעמד האזור ב-31 בדצמבר 1937 ואשר איבד אותו [את מקום מגוריו] בהקשרם של אירועי מלחמת-העולם השנייה כתוצאה מגירוש, ובמיוחד באמצעות פינוי או בריחה."¹⁰ כלומר, החוק הגדיר כמגורש את מי שהגיע לרפובליקה ממחוזות במזרח אירופה ובמרכזה אשר בכפריהם, בעריהם או בנפותיהם התגוררו מיעוטים גרמניים, אשר סולקו מהם אחרי המלחמה.¹¹

ההגדרה של מגורש – ולכן של מי שזכאי להכרה בגרמניותו – חרגה מעבר למי שנאלץ לעזוב את מזרח אירופה אחרי המלחמה. ה-BVFG מתייחס גם לאנשים אשר לא גורשו אבל נחשבו למגורשים "כתוצאה מפיקציה משפטית".¹² ב"מגורשים פיקטיביים" הכוונה לאנשים מאזורי הגירוש שיש להם זיקה למדינה או לעם הגרמניים ואשר נאלצו להגר ממולדתם מאחר שנרדפו על-ידי הנאצים. כלומר, אנשים אלה עזבו את האזורים שממזרח לרייך הגרמני לפני תחילת הגירוש הכולל של הגרמנים האתנים בשנים 1944-1945, אבל היו מגורשים משם כגרמנים אתנים – לפחות לפי ההיגיון המשפטי – אילולא נמלטו קודם לכן מן הרדיפה על-ידי הנאצים. חלק ניכר מן "המגורשים הפיקטיביים" היו ממוצא יהודי. דומה כי המונח "מגורש פיקטיבי" נוצר מאחר שאחרי המלחמה היה קשה להכיר במגורשים גרמנים אתנים כגרמנים, ולפיכך כזכאים לתבוע פיצוי במסגרת חוק הפיצויים, וכך בכך לשלול את הזכות לפיצוי מן היהודים אשר ישבו באותם אזורי גירוש ונמנו עם הקבוצה הגדולה ביותר של גרדפי הנאצים.

אך למרות העובדה שהעיקרון הגיאוגרפי היה ביסוד ההכרה באדם כגרמני ברפובליקה הפדרלית, לא היה די בו לזכות בהכרה זו. המגורשים, שהיו בדרך-כלל בעלי אזרחות לא-גרמנית, נדרשו להוכיח את השתייכותם לעם הגרמני באמצעות דבר-מה נוסף: סעיף 6

9 bundesrecht.juris.de/lag

10 BLESSIN, WILDEN & EHRLING, לעיל ה"ש 7, בעמ' 1270. bundesrecht.juris.de/bvfg/index.html

11 לפי ס' 150 של ה-BEG משנת 1956, אזורי גירוש הם "כל חלקי העולם למעט אזור הכיבוש הסובייטי, ברלין (המזרחית) וחבל הסאר... גם חלקי אזורים גרמניים שהיו... תחת שלטון הולנדי, בלגי לוקסמבורגי אינם אזורי גירוש". אזורי הגירוש כללו אם כן, לדוגמה, את פרוסיה המזרחית והמערבית, פומרניה, נוימרק, ברנדנבורג ושלזיה; את חבל מֶמֶל (Memel), שהשתרע בין גרמניה לליטא; ואת אזורי ההתיישבות הגרמנית בארצות הבלטיות, בחבל הסודטים ובחלקים ניכרים מהונגריה, מרומניה, מקרואטיה, מסרביה ומסלובניה. ראו גם: BLESSIN, WILDEN & EHRLING, לעיל ה"ש 7, בעמ' 723.

12 שם, בעמ' 221.

של ה-BVFG קבע כי אל האומה הגרמנית (deutsches Volkstum) משתייך רק מי שמוצאו מן האזורים שצוינו לעיל ואשר "הצהיר אמונים לעם הגרמני במולדתו, כל עוד הצהרת אמונים זו מאוששת על-ידי סימני-היכר מסוימים, כגון מוצא, שפה, חינוך ותרבות."¹³ כאמור, ה-BEG היה אומנם חוק פנים-גרמני בעיקרו, אך כפי שראינו זה עתה, בין הגרמנים נכללו גם כאלה שמוצאם היה מחוץ לגבולה ואשר זכו בהכרה כגרמנים בעקבות גירושם מן המזרח. אולם רוב-רובם של ניצולי השואה היהודים לא חיו אחרי המלחמה בגרמניה או בתחום הרייך הגרמני של 1937, אלא היגרו לישראל, לארצות-הברית או לארצות אחרות. ניצולים אלה לא היו אפוא בין אלה שהחוק הגרמני הכיר בהם והעניק להם זכות כניסה לתחומיו. זאת, אף שמוצאם של רבים מהם היה בדיוק מאותם אזורים שמהם גורשו הגרמנים בשנים 1944-1945. עובדה זו אפשרה פלפול משפטי מפותל במיוחד, שהגיונו היה כדלהלן: אם לשיטתה של הרפובליקה הפדרלית רק גרמנים זכאים לפיצויים מכוח ה-BEG, ואם מגורשים מן המזרח נחשבים גרמנים, אזי שומה עליה להכיר כבגרמנים גם ביהודים ניצולי הנאצים שמוצאם מאותם אזורים ואשר נמלטו או היגרו לארצות אחרות, ולו רק בכל הנוגע בזכאות לפיצויים. הכרה זו אכן ניתנה להם באמצעות כעין דלת אחורית שנפתחה ל-BEG בדמות סעיף 150 לחוק, אשר אפשר את מעברם של היהודים הנרדפים שכניסתם בשער הראשי לא הותרה.¹⁴

2. ההגזרה החוקית הראשונית של גרמניות ב-BEG

סעיף 150 של ה-BEG מניח את מוצאם של נרדפים מאזורי הגירוש במזרח אירופה ובמרכזה כבסיס לזכותם להיכנס אל החוק. אך כשם שה-BVFG דרש מן המגורשים הצהרת אמונים נוסף על מוצא גיאוגרפי לפני שהתיר את כניסתם אל מעגל הפיצויים הנדיב של ה-LAG, כך גם ה-BEG דרש דבר-מה נוסף לפני שהכיר בגרמניותם של היהודים מאזורי המזרח והתיר את כניסתם לתחום חלותו של חוק הפיצויים. בשנים שלאחר המלחמה לא היה אפשר לדרוש מיהודים להצהיר הצהרת אמונים לאומה הגרמנית. לפיכך היה צריך למצוא אמת-מידה אחרת נוסף על המוצא הגיאוגרפי לשם הוכחת הגרמניות. כך באה לעולם הדרישה להוכיח את ההשתייכות ל"חוג השפה והתרבות הגרמנית" בעת הרדיפה. כפי שהסביר המחוקק, אישור תביעותיו של נרדף מגורש התאפשר מכוח ה-BEG רק "אם השתייכותו לעם הגרמני התבססה על השתייכותו לחוג השפה והתרבות הגרמנית; הצהרת

13 שם, בעמ' 1271.

14 להיבטים חלקיים של הפרשנות לס' 150 של ה-BEG, כגון שאלת זכאותם של בעלים או קטינים, ראו: Heinz Klee, *Die besonderen Gruppen von Verfolgten, in Das BUNDESRECHT DURCH DIE BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND* 393, 440 ff. (Hans Giessler, Otto Gnirs, Richard Hebenstreit, Detlev Kaulbach, Heinz Klee & Hermann Zorn eds., 1983).

אמונים [Bekanntnis] מפורשת לאומה הגרמנית אינה בגדר תנאי מוקדם להשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית.¹⁵ אין ספק שפסקה זו נוסחה בהסתמך על הגדרת ההשתייכות לעם הגרמני בסעיף 6 של ה-BVFG, אשר קבע, כפי שצוין לעיל, כי אל העם הגרמני משתייך מי שהצהיר אמונים לעם הגרמני במולדתו, כל עוד הצהרת אמונים זו מאוששת על-ידי סימני-היכר מסוימים, כגון מוצא, שפה, חינוך ותרבות.¹⁶ אולם בסעיף 150 של ה-BEG הושמש הביטוי "העם הגרמני", הוסר התנאי בדבר "הצהרת אמונים" לעם זה, ולא הוזכרו "סימני-היכר המסוימים" של "מוצא" ו"חינוך" גרמניים. נותרו המושגים "שפה" ו"תרבות" בלבד, ואילו את הצהרת האמונים החליף המושג העמום-משהו "Zugehörigkeit" (השתייכות). ניסוח ה-BEG הוא אפוא גרסה מרוככת של חובת ההוכחה שהטיל סעיף 6 של ה-BVFG על המגורשים.

כאמור, דומה כי הדלת האחורית ל-BEG נפתחה לפני קבוצה זו מאחר שהייתה זו בגדר שעוררייה להכיר בגרמניותם של המגורשים הגרמנים האתנים, ואגב כך לאפשר להם להגיש תביעות פיצויים במסגרת ה-BEG, וכו' בזמן למנוע את הכניסה לחוק זה מחלק-הארי של נרדפי הנאצים היהודים מאזורי הגירוש. ה-BEG מתמקד אפוא בארבעה יסודות – שפה, תרבות, חוג והשתייכות – ועליהם מן הראוי להוסיף עתה כמה מילות הסבר.

1. שפה – יסוד זה ניצב בחזית הקביעה אם מגיש תביעה עמד בתנאיו של סעיף 150. מגישי התביעות היו חייבים תמיד לעבור בחינת שפה, אולם לא היה די בשליטה בשפה הגרמנית, מושלמת ככל שהייתה, להוכיח את ההשתייכות לחוג השפה הגרמנית. היה חייב להתלוות לכך משהו שהעיד על "השתייכות", ולא רק על שימוש או שליטה טכניים בשפה מטעמים תועלתניים גרידא. מכאן שכדי להשתייך לחוג השפה הגרמני, לא היה די בכך שפלוני שוחח בגרמנית עם לקוחותיו, למד ספרות גרמנית ושלח את ילדיו לשיעורי גרמנית. השתייכות זו באה לידי ביטוי באמצעות טיפוחה ה"טבעי" של הגרמנית, בראש ובראשונה בתחומי הבית.

2. תרבות – בשפה הגרמנית יש הבחנה בין תרבות לציוויליזציה. בעוד המונח "ציוויליזציה" מתייחס בעיקר למבנים טכנולוגיים או כלכליים, המונח "תרבות" מתייחס לעשייה אנושית רוחנית, דוגמת ערכים, מנהגים, אומנות וספרות. המונח "תרבות" כולל גם יסודות לשוניים. מכל מקום, לצורך הקביעה אם מגיש תביעה היה קשור לתרבות הגרמנית, לא היה די בכך שהלה טיפח קשרים ידידותיים עם גרמנים אתנים או עבד בחברה גרמנית. גם כאן נדרש יותר מכך, הן במובן של הזדהות רגשית והן במובן של התנהגות חיצונית גלויה לעין כל, כגון השתייכות לארגון גרמני, קריאת עיתונים גרמניים או ביקור בהצגות גרמניות. מטעמים אלה היה קשה יותר להוכיח כישורים תרבותיים מאשר כישורים לשוניים.

3. חוג – אנו מניחים כי המונח "חוג" (Kreis) נבחר להחליף מושגים שהיו עלולים להיות פוגעניים בהקשר של פיצויים לנרדפי נאצים יהודים, כגון "Volk" או "אומה" גרמנית. "חוג" או "מעגל" הם מושגים ניטרליים ומופשטים מבחינה פוליטית. לחוג או למעגל

15 ש.ם.

16 ש.ם, בעמ' 1271.

יש רדיוס המאפשר מרחב תנועה בגבולות מסוימים, אך החריגה מהם מוציאה לחלוטין מתחומו. "חוג" משמעו גם מיליה – סביבה חברתית שיש לעמוד בתנאיה כדי להשתייך אליה.

4. השתייכות – בשעה שחשב על הביטוי "השתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית", לא עמדה לנגד עיניו של המחוקק הגרמני חברות במועדון, אשר כפופה ברגיל לכללים ונורמות ברורים ההופכים את ההצטרפות למועדון או את הפרישה ממנו להליך טכני הניתן לתיארוך ולתיאור מדויקים. תחת זאת, ההשתייכות שבה מדובר כאן היא בגדר הכרה פנימית ובד בבד התנהגות חיצונית המבטאת זהות חברתית והזדהות עם המשתייכים לאותו חוג. תפיסה זו של ההשתייכות הלשונית והתרבותית מבוססת אפוא על דימוי רומנטי. באופן זה התיר ה-BEG הגשת תביעות גם על-ידי נרדפי נאצים ממזרח אירופה, אשר לא היו יכולים להציג כרטיס כניסה טריטוריאלי, הצהרת אמונים לעם הגרמני או אורחות גרמנית.

המחוקק הגרמני הניח ללא ספק כי מדובר בקבוצה קטנה יחסית של מגישי תביעות פוטנציאליות, וכי הטיפול בהם לא יעלה במאמצים מנהליים או בממון מרובים. אולם הסתבר כי למגישי תביעות אלה הוקצו "בטווח הארוך" 13% בקירוב מסך כל הוצאות ה-BEG,¹⁷ והם יצרו פרקטיקה ומנגנון גדול של פקידים בגרמניה ובישראל כאחד, המהווים את נושא מאמר זה. תפקידם של פקידים אלה היה לבדוק וליצור הבחנה בין ניצולי שואה יהודים שונים בהתאם לעיקרון הבא: ככל שקרבתך ל"גרמניות" גדולה יותר כן ייטב מצבך החוקי בהתייחס ל-BEG. אומנם כל היהודים שמוצאם מהאזורים שהיו לימים אזורי הגירוש נרדפו באותה מידה על-ידי הנאצים, אך ה-BEG קבע שרק אותם נרדפים שיכולים להוכיח השתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית יוכלו ליהנות מזכויות תביעה משופרות. ניצולי שואה ממזרח אירופה וממרכזה אשר התגוררו במדינות מערביות אחרות יכלו לזכות בקצבה גרמנית על נזק בריאותי, אך כפי שצוין לעיל, בעקבות הסכמי לוקסמבורג ותשלומי השילומים, נשללה זכאות זו מניצולים בישראל.¹⁸ לפיכך מצבם הכספי של ניצולי שואה ישראלים שהוכרו כמשתייכים לשפה ולתרבות הגרמניות היה עדיף לעומת כל החלופות,

17 Hans Günter Hockerts, *Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa. Eine einführende Skizze*, in GRENZEN DER WIEDERGUTMACHUNG. DIE ENTSCHÄDIGUNG FÜR NS-VERFOLGTE IN WEST- UND OSTEUROPA 1945-2000 7, 24 (Hans Günter Hockerts, Claudia Moisel & Tobias Winstel eds., 2006). על-פי פרסומים של משרד האוצר הגרמני, סך כל הפיצויים האישיים ששולמו עד היום על-סמך ה-BEG עומד על כמעט 50 מיליארד יורו בערכים נומינליים. אם כך, מדובר ביותר מ-6 מיליארד יורו ששולמו לניצולים על-סמך '150. ראו: ENTSCHÄDIGUNG VON NS-UNRECHT. REGELUNGEN ZUR WIEDERGUTMACHUNG (Bundesministerium der Finanzen ed., 2007).

18 עמית ארדינסטרון "הטיפול הישראלי בניצולי שואה הנכים: ניתוח היסטורי של חוק נכי רדיפות הנאצים, התשי"ז-1957" פיצויים אישיים לניצולי שואה: היסטוריה, הליכים והשלכות בישראל ובגרמניה (זיוה ברונר, קונסטנצין גושלר ונורברט פריי עורכים, צפוי להתפרסם בהוצאת הקיבוץ המאוחד 2010).

ובודאי בהשוואה לניצולים אחרים, אשר אולי הגיעו מאותו אזור במזרח אירופה או במרכזה, ומנת-חלקם בשואה הייתה דומה, אך לא הצליחו להפגין "סימני-היכר" גרמניים כלשהם, ולכן הושארו מתוך לתחום ה-BEG.

על-סמך חוק נכי רדיפות הנאצים, שנחקק על-ידי הכנסת בשנת 1957, כשנה אחרי ה-BEG, יכלו אומנם ניצולי השואה הישראלים לתבוע תגמול חודשי מטעם משרד האוצר הישראלי, אך רק אם הגיעו לארץ לפני 1953. גם אם זכו בתגמול ישראלי כסיוע מפאת נכותם, הקצבה החודשית הייתה נמוכה באופן משמעותי מהקצבה הגרמנית המקבילה.¹⁹ מכיוון שהיה ערך כספי להשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית, היה אינטרס לניצולי שואה ישראלים שמוצאם ממזרח אירופה או ממרכזה בהוכחת גרמניותם. אם כשלו, יכלו לתבוע מגרמניה פיצוי מצומצם וחד-פעמי על נזקי חירות בלבד; אם הצליחו, יכלו אולי לזכות בקצבה חודשית משמעותית, קבועה וארוכת-טווח במטבע זר.

פרק ב: מסעיף חוק גרמני לפרקטיקה ישראלית

1. הקמת הוועדה הישראלית לבירור גרמניות והליך הבדיקה בה

כיצד התנהלה ההליך להוכחת ההשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית בפועל? את הבקשה להכרה בהשתייכות היה אפשר להגיש בגרמניה עצמה או מחוץ לגבולותיה בקונסוליה גרמנית, שאליה הוזמנו מגישי הבקשות לריאיון אישי ו"תחקרו", כניסוחו של אחד החוזרים שהופצו בנושא. מאחר שרוב מגישי הבקשות שעברו בדיקה לגבי זיקתם לחוג השפה והתרבות הגרמנית חיו בישראל, ההתנהלות הישראלית בבדיקות הללו מעניינת במיוחד. היא מהווה מקרה מיוחד גם משום שרק בשנת 1966 כוננו קשרים דיפלומטיים רשמיים בין גרמניה לישראל, ועד מועד זה לא הייתה נציגות קונסולרית גרמנית בישראל. לפיכך, באפריל 1959, בעקבות הסכם שנחתם בין משרד האוצר הישראלי לבין רשויות הפיצויים הבכירות במדינת ריינלנד-פפליץ (Rheinland Pfalz), החלה לפעול בישראל "ועדה לזיהוי תווי-ההיכר של המגורשים במקרים שנויים במחלוקת"

(Kommission zur Feststellung der Vertriebeneneigenschaft in Zweifelsfällen).²⁰ הוועדה הייתה חלק מן ה"לשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל"²¹ של המחלקה למטבע זר במשרד האוצר הישראלי. הלשכה הוקמה על דעת ממשלת גרמניה כדי שתובעים ישראלים יוכלו להגיש לה את בקשותיהם. הגם שהייתה חלק ממשרד האוצר הישראלי, שירתה הלשכה

19 דוח ועדת דורנר, לעיל ה"ש 2, בעמ' 115-167.

20 Klee, לעיל ה"ש 14, בעמ' 414.

21 בחליפת המכתבים בין הרשויות הגרמניות לבין רשויות הישראליות מאוזכרת הלשכה בשמה האנגלי - "Office for Personal Compensation from Abroad".

את הליכי הפיזויים הגרמניים כמעין נציגות קונסולרית, ולפיכך מימנה הממשלה הגרמנית 90% מתקציבה למן שנות החמישים המאוחרות, וכך היא עושה עד היום. עד תחילת עבודתה של הוועדה כבר הוגשו כ-15,000 (!) בקשות פיזויים לרשויות הישראליות מכוח סעיף 150 של ה-BEG.²² מאחר שלא הותר לנו לעבור על כל תיקי משרד האוצר, נבצר מאיתנו, למרבה הצער, לקבוע כמה בקשות הוגשו בסך-הכל בישראל עד פקיעת תוקפו של ה-BEG, אך נראה שעד תחילת שנות השבעים טיפלה הלשכה בכ-60,000 בקשות.

המשימה הראשונה במעלה של פקידי הלשכה לענייני פיזויים אישיים מחו"ל הייתה להוציא אל הפועל את סעיף 150 של ה-BEG, דהיינו, לבחון ולקבוע אם מגיש בקשה ישראלי נתון אכן השתייך לחוג השפה והתרבות הגרמנית בתקופת הרדיפה. אגב כך נבדקה, בראש ובראשונה, מידת שליטתו בשפה הגרמנית. ההליך הטכני התנהל בשני שלבים. ראשית, כל מגיש הבקשות הוזמנו לתחקור על-ידי בוחן ראשוני של משרד האוצר. אם הלה השתכנע כי מגיש הבקשה אכן השתייך לחוג השפה והתרבות הגרמנית, יכלו רשויות הפיזויים בישראל ובגרמניה להעביר את הבקשה להמשך טיפול. אולם אם הבוחן לא השתכנע באורח חד-משמעי כי מגיש הבקשה אכן השתייך לחוג זה או לחלופין אם סבר כי לא היה למגיש הבקשה קשר הדוק דיו לחוג זה, הוא הכין דוח בן עמוד עד שלושה עמודים והעביר את המקרה לערכאה הבאה בתור: "הוועדה לזיהוי תווי-ההיכר של המגורשים במקרים שנויים במחלוקת." הוועדה - שעם חבריה נמנו נציג של משרד האוצר, שגם עמד בראשה, נציג של משרד המשפטים ונציג של ארגון יוצאי ארצו או אזור מגוריו של מגיש הבקשה - הייתה אמורה להכריע לכאן או לכאן במקרים הלא-חד-משמעיים האלה לאור הדוחות ומסקנות התחקיר של מגיש הבקשה. למעט נציג ארגון יוצאי ארצו של מגיש התביעה, כל הפקידים שהשתתפו בבדיקה היו משפטנים ממוצא גרמני.

אפשר לשחזר את כל הליך הבדיקה הישראלית בהתבסס על תהליך הגשת הבקשה של יוסף א'.²³ שפת היומיום במשפחתו של יוסף א', יליד הונגריה, הייתה גרמנית, הוריו קראו עיתונים גרמניים, אבל הוא עצמו השלים את חוק לימודיו והכשרתו המקצועית במוסדות חינוך הונגריים ודיבר הונגרית עם אשתו. הבוחן הראשוני כתב בדוחו כי יוסף א' "מדבר ללא קושי בגרמנית לא הכי משובחת. הוא קורא באופן שוטף טקסט שנדפס בכתב גותי וכותב בשגיאות סגנוניות. הוא חסר השכלה ספרותית כלשהי". הבוחן הראשוני חתם את הדוח בהערה כי "שפת-אמו של מגיש הבקשה [יוסף א'] ושפת התרבות של ילדותו היו גרמנית, אולם מאוחר יותר הוא עבר לחוג השפה והתרבות ההונגרית". מכיוון שתפקידו של הפקיד היה לקבוע את השתייכותו של יוסף א' בעת הרדיפה, ומאחר שלא הייתה כאן חוות-דעת חד-משמעית באשר לשאלה אם יוסף א' השתייך או לחוג השפה והתרבות הגרמנית, הועברה הבקשה הלאה לטיפולה של הוועדה. בדוח הוועדה צוין כי "חבר הוועדה יוצא הונגריה, ד"ר ד' שוורץ [נציג ארגון יוצאי האזור] קבע כי 'מגיש הבקשה [יוסף א'] אינו מדבר בהונגרית טובה בהרבה מן הגרמנית [השגורה בפיו] וכותב [הונגרית] גרוע ובשגיאות

22 תזכיר לשר האוצר, 9.7.1958 (הארכיון של (AB) Ausgleichsamt Bremen).

23 תיק 6/273, 19.11.1959 ו-9.2.1960, 5-ג-5706 (גנוך המדינה).

סגנוניות'. לתחושת הוועדה, מגיש הבקשה הפגין בהתנהגותו הכללית הביטוס גרמני, ולא הונגרי. לפיכך הוועדה נוטה לאשר את זיקתו לשפה ולתרבות הגרמניות. "בעקבות זאת נשלחו דוח הבוחן הראשוני וחוות-דעתה של הוועדה להמשך טיפולן של הרשויות הגרמניות. קביעת ההשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית הטילה עומס עבודה ניכר על הפקידים שבידיהם הופקדה משימה זו. לפיכך, בשנת 1965, דחקה הלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל למסור את הטיפול במגישי הבקשות לנציגות הגרמנית העתידית, מה שלא הסתייע בסופו של דבר.

מהיכן הגיעו מגישי הבקשות שהוועדה תחקרה? מוצאם של רבים ממגישי הבקשות בתיקים שבהם עיינו היה מדנציג או מבוקבינה, אם כי עובדה זו אינה מייצגת בהכרח את מגישי הבקשות הישראלים בכללותם, כמובן. אם מחברים את מספריהם של מגישי הבקשות מדנציג ומפולין, מתברר כי שליש מכלל מגישי הבקשות היו יוצאי פולין.

2. הדרישות המהותיות של ה-BEG ובחינתן בוועדה הישראלית

אילו אמות-מידה ביצועיות עמדו לנגד עיניהם של הבוחן הראשוני והוועדה בשעה שבאו לקבוע את השתייכותו של אדם לחוג השפה והתרבות הגרמנית? כיצד נבדקה בישראל, הלכה למעשה, השתייכות זו, בהתחשב בעובדה שה-BEG לא המציא לבוחנים הנחיות ביצועיות מפורטות בעניין זה?

(א) בחינת רכיב ההשתייכות לחוג השפה הגרמנית

אחרי כניסתו לתוקף של ה-BEG העבירו הרשויות הגרמניות לפקידיה הישראלים של הלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל הנחיות להעביר בחינות בשפה הגרמנית למגישי הבקשות.²⁴ מלכתחילה, אפוא, עמד היסוד הלשוני בחזית הפרשנות שהוענקה לסעיף 150 של ה-BEG, שכן המחוקק הגרמני יצא בעת ההיא מן ההנחה כי אנשים שהגרמנית היא שפת-אמם משתייכים, מניה וביה, לחוג השפה והתרבות הגרמנית. ברוח זו אפשר לקרוא באחת מפסיקותיו משנת 1958 של בית-הדין המחוזי לערעורים בפרנקנטל (Landesgericht Frankenthal) כי "לדעת בית-המשפט, עם חוג השפה והתרבות הגרמנית יכול להימנות רק מי שגדל על השפה הגרמנית כשפת-אם למן ילדותו, ועל-פי גידולו וחינוכו הוא שווה לגרמני בכל דבר ועניין."²⁵

באחד מחלקיה של בחינת השפה נדרש מגיש הבקשה לקרוא טקסט, שבמידת הצורך נדפס בכתב גותי, ולכתוב דבר-מה בגרמנית.²⁶ הבוחן הראשוני תיעד את כישורי הקריאה

24 Klee, לעיל ה"ש 14, בעמ' 413.

25 (RzW=) Rechtsprechung zum Wiedergutmachungsrecht 325 (1958).

26 לדברי ולטר שוורץ, "פניהם של חסרי האונים מבחינה לשונית... הושבו ריקם". Walter Schwarz, *Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland. Ein Überblick, in WIEDERGUTMACHUNG IN DER*

והכתיבה בגרמנית של כל מגיש בקשה, ובדרך-כלל גם צירף את חוות-דעתו באשר לרמת ההשכלה של העותרים, שכן הנחת-המוצא הייתה כי ידע מוגבל בשפה זו, בראש ובראשונה בכל הנוגע בקריאה ובכתיבה בה, עשוי להעיד על השכלתם הדלה של מגישי בקשות מסוימים, ולא דווקא על העדר זיקה לחוג השפה והתרבות הגרמנית. מאותו טעם צוינו גם גילו של מגיש הבקשה או מצבו הנפשי. במספר קטן של מקרים אוזכר מעמדה של משפחת מגיש הבקשה, שכן לעיתים קרובות השתייכות למעמד הבינוני המשכיל העידה על בקיאות בשפה הגרמנית. באחד מדוחות הוועדה נכתב, לדוגמה: "הוועדה... התרשמה כי מוצאו של [מגיש הבקשה] ממשפחה אמידה, והיא סבורה כי הוא השתייך בזמן הרדיפה לחוג השפה והתרבות הגרמנית."²⁷ הוועדה נתנה את דעתה בשיבותיה לשאלה אם מגיש הבקשה דובר גרמנית טובה ו"טבעית" דייה, ואם אפשר לזהות מבטא כלשהו בהגייתו הגרמנית. לדוגמה, בחוות-הדעת של הוועדה על מגיש הבקשה יצחק מאיר ס' נכתב כי הוא דובר "גרמנית טובה בעל גוון צ'רנוביצי",²⁸ ועל רחל ה', יוצאת לודו', נכתב כי היא "מדברת במבטא פוזני, ולא דנציגי, למרות העובדה שהיא התגוררה דנציגי בשנים 1932 עד 1940."²⁹

פרט לכך הציגו הבוחנים הישראלים לנבדקים שאלות מתוך רשימה של נושאים³⁰ שהעבירו אליהם פקידי הפיצויים הגרמנים, שהיו אמורות לברר לא רק באיזו שפה שוחחו מגישי הבקשות עם בני-זוגם, אלא גם מה הייתה שפת-האם של הוריהם ושל ילדיהם. מרכיב חשוב אחר של הבדיקה היו השאלות הבאות: האם מגיש הבקשה קיבל בילדותו או בנעוריו שיעורי גרמנית סדירים, ואילו אנשים במשפחתו שוחחו בינם לבין עצמם בגרמנית? האם הגרמנית שימשה במשפחה אך ורק לתכליות השכלתיות או שמא הייתה גם שפת היומיום שלה? והאם מגיש הבקשה למד באוניברסיטה גרמנית בגרמניה או מחוץ לגבולותיה? לבסוף, בחינת השפה עסקה לא רק בתחום הביתי, וכללה שאלות גם באשר לשימוש בשפה הגרמנית בסביבת העבודה ובסביבה החברתית הכללית של מגיש הבקשה ושל משפחתו, כגון: האם מגיש הבקשה טיפח קשרים עם גרמנים אתנים במקום מגוריו? האם המשפחה התגוררה באזור ששפתו הייתה גרמנית? כך, למשל, נכתב בדוח הוועדה על קלמן פ': "מגיש הבקשה נולד... בווירושוב (Wieruszow; Weruschow) שבמחוז וילון (Wielun; Weljun), בגבולות הפולניים-הפוזניים לשעבר (אזור ששפתו הייתה פולנית

BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND 33, 47 (Ludolf Herbst & Constantin Goschler eds., 1989). כך, למשל, דחה בית-הדין המחוזי לערעורים של ריינלנד-פפליץ בקשה משנת 1962, בין היתר בנימוק כי "משהו מיוחד נוסף השפיע... על כך שהתובעת אינה יודעת לכתוב גרמנית". תיק 114670, 3.4.1962, 68 (הארכיון של Amt für Wiedergutmachung Saarburg (AWS)). רק בשנת 1979 - דהיינו, עשרים שנה אחרי הנהגתם של מבחני השפה במסגרתו של הליך הבדיקה - קבע בית-המשפט הגרמני כי "גם אנאלפבית עשוי להשתייך לחוג השפה והתרבות הגרמנית; [ו]במקרה שלו יש להסתפק רק ב[בדיקת] כושר הביטוי בעל-פה". RzW (1980). 22.

27 תיק 5.11.1965, 6/10786 (גנוך המדינה).

28 תיק 10.5.1961, 6/1436 (גנוך המדינה).

29 תיק 1.11.1961, 6/1195 (גנוך המדינה).

30 תיק 22.9.1959, 57 ואילך (AWS).

[ואשר] אוכלוסייתו היהודית דיברה ברוב המקרים יידיש וגרמנית.³¹ השאלות שנשאלו במקרה זה היו: האם היו למשפחת העותר קשרים מקצועיים עם חברות בגרמניה? האם שפתם של מסמכי העסק המשפחתי הייתה גרמנית? והאם המגעים עם לקוחותיו התנהלו בשפה זו? לגבי קלמן פ' נכתב בעניין זה: "הקשרים העסקיים [של אביו] הגיעו עד גרמניה; העסק, חשבונותיו ותכתובתו נוהלו בשפה הגרמנית."³²

הצד הישראלי הבין מן הסתם מלכתחילה כי השתייכותו הלשונית של אדם אינה נקבעת על-פי תחום אחד בלבד של החיים, אלא היא כלוח צבעים לשוני רב-גוני, אשר רק בכללותו יכול להעיד על השתייכות לשונית מסוימת. בדוח הוועדה על קלמן פ' נכתב בנושא זה: "השפות בסביבתו הביתית היו יידיש וגרמנית, האם השתדלה במיוחד לדבר גרמנית עם הילדים. גם עקרונות החינוך הכלליים שננקטו כלפי שנים-עשר הילדים היו גרמניים בהתכוונותם... ספרת התרבות הייתה יהודית-דתית, התנ"ך וסידור התפילות נלמדו בלוויית תרגום לגרמנית. מגיש הבקשה... ביקר בבית-ספר עממי יהודי דובר גרמנית... מגיש הבקשה מדבר ללא קושי גרמנית, מתקשה בקריאה ובכתיבה, אך אינו מרבה בשגיאות."³³

(ב) בחינת רכיב ההשתייכות לחוג התרבות הגרמנית

בחינת ההשתייכות לחוג התרבות הגרמנית התחקתה אחר ההיבטים התרבותיים באמצעות שאלות שבדקו, לדוגמה, אם במשפחה קראו ספרות וכתבי-עת גרמניים או התעניינו בחיי התיאטרון והתרבות של דוברי הגרמנית. בדוח על קלמן פ' נכתב בהקשר זה: "האב קרא את [העיתון] BRESLAUER NEUESTEN NACHRICHTEN.³⁴ לגבי מגישת הבקשה רחל צ', ילידת 1926 מקרפתורוס, קבעה הוועדה כי בביתה היו "ספרים גרמניים, כגון התנ"ך בגרמנית, קורות העולם של אולשטיין, 'נתן החכם' מאת לסינג ו'היהודי זיס' מאת פויכטוונגר." הוריה של רחל צ' ותשעה מבין אחיה ואחיותיה נרצחו באושוויץ בשנת 1944, ואילו היא עצמה ניצלה והצליחה להגיע, יחד עם אחותה היחידה שנותרה בחיים, ללייטמריץ (Leitmeritz) שבחבל הסודטים, שם התכוננה לעלייה לארץ. רחל צ' הגישה לוועדה את "אחת ממחברותיה מלייטמריץ, שבה רשמה את ההרצאות [בגרמנית] על ידיעת הארץ ותנועת העבודה בארץ-ישראל.³⁵ על-כן הגיעה הוועדה למסקנה כי "כילדה בת שלוש-עשרה השתייכה מגישת הבקשה לחוג השפה והתרבות הגרמנית בעת שהחלה הרדיפה בשנת 1939, ושימרה את הזיקה התרבותית הזאת גם בשנים שלאחר-מכן, עד גירושה."³⁶ לאישור תצהירם הציגו מגישי הבקשות לעיתים קרובות תכתובת משפחתית בשפה הגרמנית או התייצבו לריאיון עם ילדיהם דוברי הגרמנית. סופי ג"א, למשל, הציגה "מכתב בגרמנית של אחיה." מאחר

31 תיק 6/134, 6.10.1959 (גנוך המדינה).

32 ש.ם.

33 ש.ם.

34 ש.ם.

35 תיק 6/106, 9.2.1960 (גנוך המדינה).

36 ש.ם.

שסברה כי גם האחות "השתייכה, בהתנהלותה הכללית, לחוג התרבות הגרמנית," העבירה הוועדה חוות-דעת חיובית לגרמניה.³⁷

כמו-כן דרשו הרשויות הגרמניות מן הבוחנים הישראלים לברר עם מגישי הבקשות פרטים על חברותם - לפני הרדיפה ובמהלכה - ב"אגודות, התאחדויות, איגודים מקצועיים או ארגונים מקצועיים ואחרים." זאת, מכיוון שהשתתפות ופעילות במוסד דובר גרמנית הצביעו מבחינתן על השתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית. בדוח על מגיש הבקשה יצחק פ', לדוגמה, אפשר לקרוא כי הוא "היה חבר באגודת הצופים הגרמנים בפרסבורג [Pressburg] בשנים 1932-1935".³⁸

קביעת הכשרים התרבותיים התבררה כקשה לאין ערוך מקביעת הכשרים הלשוניים. על-כן ניסה פסק-דין משנת 1959 של בית-המשפט הפדרלי של קובלנץ (Koblenz) להציב אמות-מידה להשתייכות לחוג התרבות הגרמנית, שלאורן היו הפקידים הגרמנים והישראלים אמורים לפעול. לפי פסק-הדין, העניין הקובע היה אם מגיש הבקשה "הפנים את המסורות, המנהגים והערכים של העם הגרמני כך שהוא חש מחויב להם יותר מאשר לערכים, למנהגים ולמסורות של הקבוצה האתנית היהודית" במזרח אירופה.³⁹ הבוחנים הישראלים נדרשו אפוא לברר אם לדידם של מגישי הבקשות לא התרבות היהודית או המזרח-אירופית ניצבה בקדמת התמונה, אלא דווקא "ההביטוס הגרמני". באחת משיבות הוועדה הובהר עניין זה כדלקמן: "מגיש הבקשה, אשר למן ילדותו צמח בסביבה גרמנית והיה בקשר אישי יומיומי אמין - בבית-הספר ומאוחר יותר בעבודה - עם סביבתו [הגרמנית], הכה שורשים עמוקים בספרת השפה והתרבות הגרמניות של הכפר... גם העובדה שהוא לא התחתן עד הרדיפה מעידה על גודל ניכורו מן המסורות והמנהגים היהודיים."⁴⁰

בצד חתונה מאוחרת, פורשו גם פולחנים וטקסים יהודיים שנוהלו בשפה הגרמנית כאות להתבוללות של "מסורות, מנהגים וערכים" יהודיים ולהזדהות מסוימת עם חוג השפה והתרבות הגרמנית. גם במקרים אלה מילא נציג הארגון של יוצאי האזור תפקיד חשוב, שכן הודות לידע המפורט שעמד לרשותו הוא היה יכול להעיד, למשל, שהגרמנית הייתה שפת התפילה בבתי-כנסת מקומיים מסוימים. במקרים אחרים הוא אישר, לדוגמה, כי אכן נעשה שימוש בשפה הגרמנית בעסקים או באיגודים מקומיים מסוימים. אבל רק במקרים מעטים יחסית של מגישי בקשות יכלה הוועדה לקבוע כי דובר בהתנכרות חד-משמעית לחוג שפה ותרבות כלשהו, יידי או אחר.

כדי להגיע לתוצאה חד-משמעית כנדרש, היו הבוחנים הישראלים חייבים לרדת לחקר אישיותו של מגיש הבקשה על כל היבטיה. רק בשנת 1969 - כלומר, עשור אחרי הנהגת הבחינות בישראל - קבע בית-הדין המחוזי לערעורים בקלן את מה שנהיה זה כבר לנוהג המקובל בישראל, דהיינו, כי "בעת בדיקת השתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית... יש

37 ראו להלן ה"ש 39.

38 תיק 6/10903, 4.11.1965 (גנוך המדינה).

39 RzW 84 (1960). פסק-הדין הסתמך על ס' 141 של ה-BEG, אך השפעותיו ניכרו על הפרשנות שניתנה לס' 150 של חוק זה.

40 תיק 6/1310, 8.11.1961 (גנוך המדינה).

להביא בחשבון את כל נסיבות חייהם של מגיש הבקשה והוריו.⁴¹ יתר על כן, בשנת 1970 פסק בית-המשפט הפדרלי כי "אין [צורך] להניח מראש... השתתפות בחיי החינוך והתרבות הגרמניים"⁴² כדי להגיש תביעה בהסתמך על סעיף 150 של ה-BEG. זאת, משום שבאימות כשריו התרבותיים של מגיש הבקשה על-סמך השתתפותו בחיי התרבות יש כדי לקפח אותם אנשים שידם לא השיגה לרכוש ספרות גרמנית או לבקר בתיאטרון.

פרק ג: מפרקטיקה ישראלית לפסיקה גרמנית – בין מונוליתיות לפלורליזם

1. מהאישי אל הגיאוגרפי בקביעת גרמניותם של הנבדקים

בפרק זה נדון בתחילתו של מהלך רב-שנתי שהוביל בסופו של דבר לשינוי מהותי בקביעת גרמניותם של הנבדקים. הגישה המונוליתית כלפי גרמניותם של הנבדקים, שהייתה נחלתן של הרשויות הגרמניות, הוחלפה על-ידי הגישה הפלורליסטית, שהתגבשה בפרקטיקה הישראלית. שינוי זה נוצר בעקבות מתח מתמשך בין התפיסה הישראלית לבין העמדה הגרמנית בנוגע להכרה ברב-לשוניות וברב-תרבותיות של הנבדקים.

במקורו של דבר, המשימה שהוטלה על הוועדה הישראלית הייתה לקבוע באופן מונוליתי אם מגיש הבקשה השתייך בלעדית לחוג השפה והתרבות הגרמנית בעת הרדיפה. לדעת הגרמנים, ההשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית הייתה אמורה לשלול זיקה כלשהי לעם אחר, שכן בהתאם לפסק-הדין משנת 1958 של בית-הדין בפרנקנטל, לחוג זה השתייך, כאמור, רק "מי שגדל על השפה הגרמנית כשפת-אם למן ילדותו, ועל-פי גידולו וחינוכו הוא שווה לגרמני בכל דבר ועניין."⁴³ עד אמצע שנות השישים, אם כן, רק אותם יהודים שנטמעו לחלוטין ב"גרמניות" היו עשויים להיחשב כחלק מן העם הגרמני. מכאן שמגיש בקשה לא היה יכול להשתייך בעת ובעונה אחת למיעוט היהודי המוכר ולזה הגרמני המוכר במזרח אירופה, שכן לפי ההבנה הגרמנית, פירוש הקביעה "שווה לגרמני בכל דבר ועניין" היה השתייכות בלעדית לחוג השפה והתרבות הגרמנית.

אך נראה שהבדיקה האישית של מוצאם של נבדקים כה רבים החלה עם השנים להוות נטל נכבד על המערכות הישראליות והגרמניות כאחת, וניתן להבחין בשינוי בדמות אימוץ עיקרון גיאוגרפי, שאפשר לפשט את תהליך הבדיקה. כלומר, במקום לבדוק לעומק את סממני גרמניותו של כל נבדק לגופו, התמקדה הבדיקה במוצאו הגיאוגרפי. אם מוצאו היה בחבל ארץ או בעיר שבה היהודים חיו בקרב אוכלוסייה גרמנית, אזי השתייכותו לחוג

41. RzW 23 (1970)

42. שם, בעמ' 503.

43. ראו לעיל ה"ש 25.

השפה והתרבות הגרמנית הוכרה באופן אוטומטי. אזורים אלה הוגדרו כ"איים לשוניים" (Sprachinseln). בקביעת איים לשוניים אלה נועד תפקיד חשוב ללשכות האוכלוסין (Heimatauskunftsstellen) הגרמניות, אשר בידן היה המידע הסטטיסטי לגבי פרישת האוכלוסייה הגרמנית במזרח אירופה. לשכות אלה אכן התבקשו לחוות את דעתן בנושא זה בעבור בתי המשפט. כך קרה שלשכת האוכלוסין בליבק (Lübeck) התבקשה לבדוק את הצהרתה של מגישת הבקשה מריה ה', אשר חיה שנים אחדות בחבל מֶמֶל (Memel). במכתבה של הלשכה משנת 1959 נכתב: "השפה הגרמנית הייתה תמיד שפת הדיבור בחבל מֶמֶל, גם בתקופת הנתק [מן הרייך הגרמני], [וזה הייתה השפה] שבה היו חייבים להיעזר, מטעמים עסקיים, גם היהודים הרבים שהיגרו לאזור בעת ההיא. ילדיהן של משפחות אלה ביקרו כמובן בבתי-ספר גרמניים. אף-על-פי-כן, רק לעיתים נדירות ביותר הייתה הגרמנית שפת הדיבור במשפחות יהודיות אלה. לדעתנו, אי-אפשר להחשיב חוג אנשים זה כמשתייך לחוג השפה והתרבות הגרמנית. מן הטעמים הנ"ל אנו סבורים גם כי תביעות הפיצוי של אנשים כאלה במקרים מעין אלה שהצטברו אינן מוצדקות."⁴⁴

עם זאת, שלוש שנים מאוחר יותר הגיעה הוועדה הישראלית למסקנה שונה, והכירה בהשתייכותה של מריה ה' לחוג השפה והתרבות הגרמנית, מן הטעם הבא: "דומה כי מגישת הבקשה מתאפיינת ברמת השכלה לא-מבוטלת. אם נקבל שהיא משתייכת לשני חוגים של שפה ותרבות [הגרמנית והרוסית], אזי אפשר לזהות בחינוך הגרמני [שהיא מעניקה ל] ילדיה משום העדפה פעילה של חוג התרבות הגרמנית."⁴⁵ כלומר, לטענת הוועדה, "החינוך הגרמני" שניתן לילדים, ביקורם בבתי-ספר גרמניים והפקדתם בידי מטפלת גרמנייה הם שהצביעו על השתייכותה לחוג השפה והתרבות הגרמנית.

דעתה של לשכת האוכלוסין בליבק גם עמדה בסתירה צורמת לאחד מפסקי-הדין של בית-הדין המחוזי לערעורים במינכן, אשר פסק בשנת 1964 כי "ככלל, יש לראות נרדפים יהודים ממזרח אירופה כמי שמשתייכים לעם הגרמני רק אם חיו שם בקרב אוכלוסייה גרמנית (ב'אי לשוני' [Sprachinsel]...) אם, לעומת זאת, הם חיו במזרח אירופה בקרב אוכלוסייה לא-גרמנית, אזי במקרים שנויים במחלוקת אין לראותם כמי שמשתייכים לעם הגרמני."⁴⁶ מכיוון שהבדיקה קבעה כי מריה ה' באה מאזור שהיה בבירור "אי לשוני" גרמני, היה על הרשויות להכיר בגרמניותה.

אך פסק-דין זה מהווה חידוש. הוא מסתמך על העיקרון הטריטוריאלי באופן רחב יותר מן ההיגיון שעמד ביסודו של סעיף 150 של ה-BEG, אשר דרש באופן כללי מוצא מזרח-אירופי או מרכז-אירופי. המושג "חוג", שמשלים את דרישת המוצא, מופיע שם בהוראה מופשטת, כמונח המציין קרבה אישית ללשון ולתרבות הגרמניות, והיה ברור שהמחוקק לא התכוון אליו במשמעות של מוצא גיאוגרפי מ"אי לשוני" גרמני.⁴⁷ מכאן שהשאלה מאיזה מקום באזור הגירוש הגיע מגיש הבקשה לא הייתה אמורה למלא תפקיד בתהליך האימות.

44 תיק 339114, 26.3.1956, 21 (AWS).

45 שם, 6.9.1959, a34 (AWS).

46 RzW 221 (1965).

47 ראו גם: Alfred Schüler, *Streiflichter*, in RzW 245–247 (1964).

פסק-הדין של בית-המשפט במינכן השפיע על הליך הבדיקה הישראלי, ומשנת 1965 החלה הוועדה להדגיש יותר את שפת הדיבור באזור מוצאו של מגיש הבקשה ולעסוק פחות במאפייניו האישיים. באחד מדוחותיה נכתב, לדוגמה: "מגיש הבקשה נולד ב-10.7.1914 בלודו" (אזור דובר פולנית עם מיעוט גרמני גדול).⁴⁸

המעבר מהאישי אל הגיאוגרפי בקביעת גרמניותם של הנבדקים לא שינה את הגישה המונוליתית של הרשויות. כך, למשל, הכריזה לשכת הפיצויים המחוזית של מיינץ (Mainz), בחוזר פנימי שהופץ חודש בלבד לאחר פרסומו של "חוק הפיצויים הסופי", כי "אדם יכול להשתייך לחוג שפה ותרבות אחד בלבד."⁴⁹ הנחה זו נתקלה באי-הבנה בצד הישראלי,⁵⁰ שכן היא עמדה בסתירה יסודית לניסיון המצטבר של הישראלים, שלפיו מגישי הבקשות היהודים יוצאי מזרח אירופה ומרכזה הגיעו לא רק מסביבה רבת-תרבותית, אלא לעיתים קרובות גם מבית רב-לשוני. לנוכח העובדות האמפיריות לא יכלו הבוחנים הישראלים בשום אופן להניח מראש כי מגישי הבקשות שאותם זיהו כנשאי השפה והתרבות הגרמניות לא השתייכו בו-בזמן לחוג נוסף כלשהו של שפה ותרבות.

למעשה, בכל המקרים, ללא יוצא מן הכלל, שפת התקשורת היומיומית של מגישי הבקשות הייתה לא רק גרמנית, אלא גם יידיש או שפה מזרח-אירופית אחרת. בדות הוועדה משנת 1959 על לדיסלב אריה נ' אפשר לקרוא בעניין זה: "השפה הגרמנית שגורה בפיו של מגיש הבקשה למן נעוריו. בד בבד הוא הרבה להשתמש – בבית הוריו, בבית-הספר ובחיי המקצועיים – גם ביידיש, בהונגרית ובסרבית. הוא מרגיש בבית בחוגים רבים של שפה ותרבות, ובכלל זה בחוג הגרמני."⁵¹ ב"מקרים שנויים במחלוקת" אלה ניסתה הוועדה לגזור את השתייכותו של מגיש הבקשה לחוג השפה והתרבות הגרמנית מאישיותו ומהתנהגותו הכלליות. אלא שלא תמיד היה בכך כדי להועיל. חוות-הדעת החיובית של הוועדה הכעיסה במקרים כאלה את הצד הגרמני, מאחר שההנחה שם הייתה כי במקרים של ריבוי זהויות תרבותיות ולשוניות מוטב לדחות את הבקשה.

מאחר שעברנו רק על כמאתיים תיקים המתייחסים לניצולי שואה שהוזמנו לוועדה, איננו יכולים לקבוע מה היה היקפן של חוות-הדעת החיוביות אשר הוכנו בישראל בהסתמך על סעיף 150 של ה-BEG. כאשר מעריכים כמותית את התיקים שעמדו לרשותנו, בשום אופן אי-אפשר להגיע למסקנה כי ניצולי השואה היו יכולים לבנות על כך שבקשתם תאושר אוטומטית פחות או יותר, כפי שהניחו כמדומה הרשויות הגרמניות באמצע שנות השישים.⁵² כאן הדהד לעיתים חוסר האמון שרחשו רשויות גרמניות מסוימות כלפי יכולתם של הבוחנים הישראלים לשפוט בלא משוא-פנים ובאופן אובייקטיבי את המקרים השנויים

48 תיק 6/12300, 20.10.1965 (גנוך המדינה).

49 Klee, לעיל ה"ש 14, בעמ' 426 (ההדגשה במקור).

50 ראו חליפת מכתבים בין משרד המשפטים ומשרד האוצר הישראליים מ-4.2.1965 ומ-6.2.1966, תיק 6.7787 (גנוך המדינה).

51 תיק 6.340, 25.12.1959 (גנוך המדינה).

52 ראו, לדוגמה, דוח מ-2.11.1966 לשגרירות הרפובליקה הפדרלית בתל-אביב (הנידון: ביצוע ה-BEG) (BA).

במחלוקת. אך למעשה, פחות ממחצית ממגישי הבקשות יוצאי פולין (למעט דנציג) קיבלו תשובה חיובית מהפקידים הישראליים, ורק 71% מן הבקשות של יוצאי דנציג זכו בחוות-דעת חיובית. שיעור חוות-הדעת החיוביות הגבוה ביותר (83%) היה במקרה של הבקשות שהגישו יוצאי בוקובינה. לעומת זאת, רוב הבקשות של יוצאי פולין, הונגריה ורומניה נדחו או הוגדרו כלא-חד-משמעיות.

משיטת התשאול של הפקידים הישראליים אפשר ללמוד בבירור כי הם פעלו - בניגוד לעמדה הגרמנית - בהתאם להבנה לשונית ותרבותית פלורליסטית ומגוונת. הם הניחו כי יכולות להיות לאדם כמה מולדות לשוניות ותרבותיות או לחלופין שזיקות לשוניות ותרבותיות מסוימות אינן סותרות זו את זו. פרט לכך, במציאות הישראלית עלו לעיתים קרובות מקרים שבהם זהויותיהם התרבותיות וזיקותיהם הלשוניות של מגישי הבקשות השתנו במשך החיים ובהתאם לנסיבות (נישואים, שינוי מקום מגורים וכולי). חוות-הדעת של הוועדה שלפיהן, לדוגמה, "הצהרתו של מגיש הבקשה מצביעה על השתייכותו לחוג השפה והתרבות הגרמנית; אף-על-פי-כן נותר הרושם כי הוא השתייך בד בבד לחוג שפה נוסף. אף-על-פי-כן יש לאשר את השתייכותו לחוג השפה והתרבות הגרמנית"⁵³ - היו אפוא בבחינת הכלל, ולא היוצא-מן-הכלל.

בפעם הראשונה שהביטוי "אף-על-פי-כן" (jedoch) מופיע בחוות-הדעת לעיל, הוראתו אינה מצביעה על סתירה, אלא דווקא על השלמה (במשמעות: פרט לכך "נותר הרושם כי הוא השתייך בד בבד לחוג שפה נוסף"). בפעם השנייה שהוא מופיע, הוא מבליע בחובו את עמדתן של הרשויות הישראליות, המנוגדת לזו של הרשויות הגרמניות. השימוש הכפול במילת החיבור "jedoch" מבהיר את השקפתם של הישראליים לגבי המונחים "Zugehörigkeit" (השתייכות) ו-"Kreis" (חוג). לפי הנחתם, לאנשים עשויות להיות תודעה פנימית והתנהגות חיצונית אשר עומדות בסימן חותמן של יותר משפה אחת ותרבות אחת.

הבנה זו של השפה והתרבות, שעליה הושתת ההליך הישראלי, עמדה בסתירה עקרונית לדימוין החד-ממדי בעיני הרשויות הגרמניות. המשפט החותם את חוות-הדעת לעיל של הוועדה מבהיר כי היא הייתה מודעת לתפיסה הגרמנית, ולמרות זאת דבקה בגישתה שלפיה אדם יכול להשתייך הלכה למעשה לחוג הגרמני גם אם הוא שולט במרכיבים של שפה ותרבות אחרות. מכאן שה"חוג", שבו דובר בתחילת המאמר, לא היה בעיני הבוחנים הישראליים מבנה נייה, אלא מושג גמיש ופרגמטי. הערות הסיכום שלעיל לא היו אפוא נדירות כלל וכלל, ואפשר לקרוא כדוגמתן גם בדוח שכבר צוטט על קלמן פ': "מגישי הבקשה גדל כמדומה על שתי שפות (יידיש וגרמנית)... לפיכך אפשר להניח כי עד בריחתו, בשנת 1939, הוא השתייך לחוג השפה והתרבות היידיית ובה-במידה לחוג השפה והתרבות הגרמנית."⁵⁴

למרות חוסר ההיגיון הרב של הניסיון לתור אחר זהות לשונית ותרבותית גרמנית טהורה בקרב מגישי הבקשות יוצאי מזרח אירופה ומרכזה, ניסתה הוועדה לפחות לגלות אם משקלו

53 תיק 6/095, 20.9.1959 (גנוך המדינה).

54 תיק 6/134, 6.10.1959 (גנוך המדינה).

של אחד היסודות הלשוניים והתרבותיים – הגרמני או האחר – היה גדול יותר. בקשתו של הרמן נתן ר',⁵⁵ למשל, נדחתה בנימוק כי אף-על-פי ש"גרמנית... הייתה שפת התקשורת העסקית והחברתית ההכרחית [שלו]... היידיש נותרה שפתו ותרבותו החיות". אבל לא תמיד היה אפשר להגיע לקביעה חד-משמעית כעין זו לגבי אנשים שניחנו בתווי-היכר רב-לשוניים. הוועדה שמה לה אם כן למטרה לקבוע, במקרה שנוי במחלוקת, אם מגיש הבקשה השתייך "בראש ובראשונה", "בעיקר" או "קודם-כל" לחוג השפה והתרבות הגרמנית. אם נמצאה השתייכות ברמה כזו, הייתה תשובת הוועדה חיובית. ברם, היו כמובן גם מקרים רבים שבהם לא היה אפשר להגיע למסקנה באשר לזהותו התרבותית והלשונית העיקרית של מגיש הבקשה, כמו במקרה של אריה ב"י,⁵⁶ שלגביו ציינה הוועדה כי היא "אינה יכולה להחליט איזו מבין שלוש השפות הייתה הראשונה בחשיבותה בזמן הרדיפה".

עדות למידת המאמץ שהשקיעה הוועדה בניסיון למלא אחר ההוראות הגרמניות, אך גם לקושי שלה לפסוק באורח חד-משמעי, ניתן למצוא בהערות דוגמת זו: "הוועדה קיבלה את הצהרתה של מגישת הבקשה והתרשמה כי חייה עמדו למן ילדותה ועד היום בסימן חותמם הן של חוג השפה והתרבות הגרמנית והן של חוג השפה והתרבות הרוסית, ואין הוועדה מסוגלת להגיע להשערה באשר לבכורתו של אחד משני חוגי התרבות... היסוד הגרמני... ניכר בשליטתה נטולת המאמץ של מגישת הבקשה בשפה הגרמנית".⁵⁷

הרשויות הגרמניות והישראליות הסכימו בסופו של דבר כי ב"מקרים שנויים במחלוקת" יציינו הפקידים הישראלים בדוחותיהם ובחוות-דעתם איזו שפת דיבור משפחתית משלה ככיפה בביתו של מגיש הבקשה.⁵⁸ כתוצאה מן הנוהג הישראלי, שינה משרד האוצר והשיקום של מדינת ריינלנד-פפליץ את הנחייתו המקורית, וקבע כי אם מגיש בקשה השתייך בזמן הרדיפה לכמה חוגים של שפה ותרבות, אזי די בכך שה"השתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית [ניצבה] באורח חד-משמעי בקדמת התמונה" להחשיבו כמי שהשתייך לחוג זה. שינוי זה התחולל אומנם רק בשנת 1966, אבל החל בנקודת-זמן זו הסתפקו הרשויות הגרמניות גם באופן רשמי באישורה של הוועדה הישראלית בנוגע לבכורת ההשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית. אולם לא אחת נראָה בלתי-מוצדק לשלול לחלוטין את הפיזיוניים ממגיש בקשה שהעדות הזמינה להשתייכותו לחוג השפה והתרבות הגרמנית הייתה דלה. במקרים אלה, שבהם היה אפשר למצער לאמת "בקיות טובה בשפה הגרמנית", הונהג, החל בשנת 1968, עקרון ההשוואה, שבמסגרתו זכו מגישי הבקשות בפיצוי לכל-הפחות על נזקי הבריאות שנגרמו להם. פתרון זה הפיג במידת-מה את המתח ביחסים הטעונים בין הפקידים הגרמנים והישראלים.⁵⁹

כמו-כן, כדי להקל על הבוחנים הישראלים ולהאיץ את הליכי הגשת הבקשות, התקבלה כבר בשנת 1966 החלטה לפטור מבחינות השפה מגישי בקשות משטחים שהיו שייכים

55 תיק 6/1310, 8.11.1961, ג-6-5706 (גנוך המדינה).

56 תיק 6/4204, 10.3.1963, ג-6-5706 (גנוך המדינה).

57 תיק 6/2288, 5.12.1961 (גנוך המדינה).

58 Klee, לעיל ה"ש 14, בעמ' 427.

59 שם, בעמ' 434.

בשעתו לרייך הגרמני, לרבות דנציג, חבל מְּל, אזורי הסודטים הגרמניים ובוקובינה.⁶⁰ מצב חדש זה היה לרוחן של הרשויות הגרמניות והישראליות כאחת. בעבור הישראלים, המשמעות של הנהגת העיקרון הטריטוריאלי המשני הזה הייתה הקלה ניכרת בעומס העבודה שהוטל על כתפיהם, ואילו לגבי הפקידים הגרמנים היה פירוש הדבר שהם יכולים להסתמך על אמות־מידה אובייקטיביות בכל הנוגע בקביעת ההשתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית.

גם מבחינתם של מגישי בקשות מסוימים בישרה ההחלטה משנת 1966 על שינוי לטובה בהליכי ההגשה, כפי שמדגים המקרה של קתרינה א"מ.⁶¹ קתרינה א"מ נולדה באודסה בשנת 1892, והתגררה למן שנת 1924 בדנציג. בשנת 1940, בזמן שננקטו הצעדים נגד היהודים, היא אולצה לעקור למחסן בדנציג, שממנו נלקחה לפרסבורג (ברטיסלבה) "ביוזמת נציב היהודים ביטנר [Buettner]."⁶² מברטיסלבה הייתה קתרינה א"מ אמורה להפליג בספינה לארץ־ישראל, אבל הבריטים ירטו את הספינה, וקתרינה א"מ נשלחה למחנה המעצר הבריטי במאוריציוס, שבו הוחזקה משנת 1940 ועד 1945. רק לאחר שחרורה מן המחנה עלה בידיה להגיע לארץ. בשנת 1956, כאשר כבר קיבלה גמלה ישראלית "נמוכה משכר־המינימום",⁶³ היא הגישה בקשה ללשכת הפיצויים המחוזית בנוישטט (Neustadt). חמש שנים מאוחר יותר היא נענתה בשלילה, מאחר שהוועדה הגיעה בינתיים למסקנה כי בזמן הרדיפה לא הייתה השתייכותה של קתרינה א"מ לחוג השפה והתרבות הגרמנית חד־משמעית. באחד ממכתבי הוועדה נכתב: "הבדיקה העלתה כי תהליך ההיטמעות של מגישת הבקשה בשפה ובתרבות הגרמניות היה בשלב מתקדם מאוד, אך לא מתקדם דיו להצדיק קביעה נטולת סייגים באשר להשתייכותה לחוג השפה והתרבות הגרמנית."⁶⁴ יתר על כן, תשובתה השלילית של הלשכה המחוזית נומקה גם בכך ש"התובעת אינה יודעת לכתוב בגרמנית."⁶⁵ בשנת 1966, משהתקבל העיקרון הטריטוריאלי המשני, פנה פרקליטה של קתרינה א"מ בשנית ללשכה המחוזית בבקשה שתשוב ותשקול את בקשת מרשתו: "תביעת [הפיצוי בגין] נזקי בריאות נדחתה בשעתו, מאחר שלא אושרה ההשתייכות לעם הגרמני. היות שמדובר במקרה המתייחס לדנציג, שאלה זו כבר אינה רלוונטית. אבקשכם לשוב ולעייין בתיק נזקי הבריאות."⁶⁶ תביעת הפיצויים שהגישה קתרינה א"מ בגין נזקי בריאות נדחתה אומנם, אבל בשנת 1969 – דהיינו, שלוש־עשרה שנים אחרי שהגישה את בקשתה המקורית – היא קיבלה סכום חד־פעמי כפיצוי על הנוק שנגרם לקידומה המקצועי, ומאוחר יותר הוכרו גם הפגיעה בחירותה, הוצאות הגירתה והנזקים שנגרמו למשק־ביתה.

60 מכתב מאת משרד האוצר והשיקום של ריינלנד־פפליץ אל המשרד המחוזי לפיצויים וניהול נכסים, 5.9.1966 (III Wg/61–4.646/66) (BA).
61 תיק 114670 (AWS).
62 שם, בעמ' 13.
63 שם, 4.9.1957, 6.
64 שם, 30.10.1960, 46.
65 שם, 3.4.1962, 68. ראו גם לעיל ה"ש 26.
66 שם, 4.6.1966, 73.

2. השלמתה של מערכת המשפט הגרמנית עם התפיסה הפלורליסטית הישראלית

בשנת 1970 פסק בית המשפט הפדרלי פסיקה תקדימית (Grundsatzurteil) – אשר חרגה לחלוטין מן הראייה התרבותית החד-ממדית שרווחה עד אז – שבה קבע כי אין למנוע פיצוי ממגיש בקשה בעילה ש"השתייך לחוג אחר של שפה ותרבות נוסף על אלה הגרמניות, כל עוד השימוש בשפה הגרמנית בתחום החיים האישיים משל בכיפה.⁶⁷ בית המשפט הפדרלי הקנה אפוא תוקף רשמי למה שלפחות בנוהג הישראלי היה כבר בגדר עניין שבשגרה. פסיקה זו הבהירה כי המחוקק הגרמני היה חייב להתאים את ההבנה הלשונית והתרבותית המונוליטית שלו לנסיבות החיים הלשוניים והתרבותיים של מגישי הבקשות היהודים – נסיבות שהיו מורכבות ורבגוניות בהרבה מכפי ששיער בתחילה, ואשר כללו את אפשרות השתייכותו של אדם לכמה חוגים של שפה ותרבות. עם זאת, פסקה אחרת בפסק-הדין הדגישה כי "למרות שימוש נרחב בשפה הגרמנית, נרדף אינו משתייך עוד לחוג השפה והתרבות הגרמנית אם פנה במודע לחוג תרבות אחר [לפני המלחמה]."⁶⁸ פרט לכך, המרכיבים הלשוניים נותרו הגורמים המכריעים. מטעם זה נכתב בנימוקי הפסיקה כי "גם אותם נרדפים המשתמשים בשפה או בשפות אחרות ייחשבו כמי שמשתייכים לחוג השפה והתרבות הגרמנית אם הם שולטים בשפה הגרמנית כבשפת-אם ומשתמשים בעיקר בה בתחום החיים האישיים."⁶⁹

הפסיקה התקדימית משנת 1970 קיבלה אפוא את האפשרות שאדם יכול להשתייך בו-בזמן לכמה חוגים של שפה ותרבות, אבל התנתה את ההכרה בזכאותו לפיצוי של מגיש הבקשה בכך שהגרמנית הייתה ראשונה מבין כל השפות שהיו שגורות על לשונו בתחום חייו האישיים. כיצד היה אפשר להוכיח מצב עניינים מעין זה? בתורן אחר מסמכים שהיו יכולים לספק מידע על היחסים הלשוניים בבתייהם של מגישי הבקשות, הסתמכו הרשויות הגרמניות על הפרטים האישיים שמסרו ניצולי השואה בהצהרותיהם לארגוני סיוע בין-לאומיים (כגון אונרר"א או ארגון הפליטים הבין-לאומי) או לרשויות הישראליות.⁷⁰ אגב כך התגלה כי מגישי הבקשות מסרו לא אחת נתונים סותרים על זהותם הלשונית.⁷¹ בחיפוש אחר אסמכתות שיאששו חד-משמעית את תווי-ההיכר הלשוניים של מגישי הבקשות, לא נרתעו הרשויות הגרמניות מלהסתמך גם על הצהרות שנגבו בכפייה ממגישי הבקשות במחנות הריכוז. כך, לדוגמה, אפשר לקרוא בנימוקים של אחד מפסקי-הדין משנת 1972 של בית-הדין המחוזי לערעורים של קובלנץ: "בסופו של דבר, את [טענתו בדבר] השימוש בעיקר בגרמנית בתחום האישי (וגם את בכורתה של הגרמנית כשפת-אם) ואת ההצהרה שהוא [התובע] עצמו מסר במחנה הריכוז בוכנוולד באשר לשפות שהוא

67 (1970) RzW 505.

68 שם, בעמ' 503 (ההדגשה הוספה).

69 שם, בעמ' 505 (ההדגשה במקור).

70 Klee, לעיל ה"ש 14, בעמ' 435.

71 ראו, לדוגמה, (1972) RzW 26 ו-(1973) RzW 179.

יודע. בכרטיס האישי של האסיר ובתיקו האישי נרשמו [בסעיף] השפות פולנית ויידיש, [ואילו] הגרמנית אף אינה מוזכרת שם. רישומים אלה מתבססים על הצהרת ה[תובע]. בסוף התיק האישי מצוין: 'הובא לידיעתי כי זיוף הנתונים במסמכים יגרור בעקבותיו ענישה, אם ההצהרה דלעיל תתברר ככוזבת'. בהמשך מופיעה חתימה שחתם [התובע] כמו ידו.⁷² בקשת הפיצויים של ניצול השואה נדחתה אפוא, בין היתר, בשל ההצהרה שמסר בעבור "תיק האסיר האישי" שלו, מבלי שבית-המשפט נתן את דעתו לעובדה שמחנה הריכוז היה אתר של הטלת אימה. פסיקה נוספת משנת 1973 נשמעת אף היא משונה, מאחר שמגיש הבקשות מתוארים בה כ"אנשים בני הגזע היהודי" (Menschen jüdischer Rasse).⁷³ אפשר שנסיונות מפוקפקים כאלה למצוא רמזים ברורים לזיקות לשוניות ותרבותיות של הניצולים היו בגדר תגובה על פתיחת דלתו האחורית של ה-BEG, שבאה כרוכה בגישה פלורליסטית יותר של הרשויות הגרמניות. דוגמות מסוג זה מעלות את התהייה אם הגישה הגרמנית הושפעה מאידיאולוגיה לאומנית (völkisch). אם הדבר נכון, אזי בחירתה של המערכת הגרמנית לראות בתרבות הגרמנית מהות מונוליתית אינה משקפת חוסר הבנה ואי-היכרות של המציאות הרב-אתנית והרב-תרבותית במזרח אירופה, אלא דבקות באידיאל של גרמניות "טהורה", אשר בחלק מהמקרים לא תאם אף את אורח חייהם של הגרמנים האתנים הלא-יהודים מאזורים אלה.

אבל לא היה צורך בתרגילים מעין אלה. שנה בלבד אחרי פרסומו, ביטל בית-הדין המחוזי לערעורים (ה-Kammergericht) של ברלין את פסק-הדין התקדימי של בית-המשפט הפדרלי, בטענה שתפיסה רב-תרבותית ורב-לשונית "תוביל לכך שיהיו חייבים להחשיב כמשתייכים לעם הגרמני גם אנשים המשתייכים לחוגים של שפה ותרבות זרות, אם הם רק מסוגלים לתקשר באמצעות אוצר-מילים גרמני מזערי."⁷⁴ ה-Kammergericht נסוג אפוא מההבנה הלשונית והתרבותית הפלורליסטית, וחזר לעידן שקדם לחוק הפיצויים הסופי, בדורשו שוב ממגיש הבקשה להשתייך ל"עם [הגרמני] מבחינת מוצא, הינוך, השכלה ואורח חיים." מכאן ששוב לא היה אפשר להסיק רק מן העדות על שימוש בעיקר בשפה הגרמנית בתחום הביתי על השתייכות לחוג השפה והתרבות הגרמנית. ה-Kammergericht חיזק את ביטול פסק-הדין התקדימי בפסיקתו משנת 1972, שבה הסביר כי "רק שפה אחת יכולה להגיע למעלת שפת-אם של אדם, ו[כי] שום שפה אחרת אינה יכולה לקבל מעמד זהה בצידה." כלומר, לשיטתו, רק אדם ששפת-אמו היחידה הייתה גרמנית השתייך לחוג השפה והתרבות הגרמנית.⁷⁵

אולם בית-המשפט הפדרלי שב וחיזק את עמדתו הפלורליסטית בשנת 1974, בשעה שפסק כי "נרדף בעל שפת-אם אחרת יכול להיחשב כמי שמשתייך לחוג השפה והתרבות הגרמנית, אם שליטתו בשפה הגרמנית, בעל-פה ובכתב, זהה לזו של נרדף מבית של

72 RzW 17 (1973) (ההדגשה במקור).

73 RzW 376 (1973).

74 RzW 331 ff. (1972).

75 RzW 404 (1971); RzW 331 ff. (1972).

הורים דוברי גרמנית, ו[אם] היא [הגרמנית] השפה העיקרית בתחום האישי של חייו.⁷⁶ הדבר שב והעלה כמובן את השאלה לפי אילו אמות-מידה אפשר לקבוע אם מגיש בקשה דיבר בעיקר גרמנית ברשות הפרט בזמן הרדיפה. לבסוף הוגדרו לשם כך "איים לשוניים", אשר כבר למן אמצע שנות השישים הוזכרו בפסקי-דין. הגדרתם של "איים לשוניים" גרמניים התבססה על כך שסביר מאוד להניח כי אנשים אשר מוצאם מאזור מזרח-אירופי שבו התגוררה אוכלוסייה גדולה של דוברי גרמנית אכן דיברו גרמנית ברשות הפרט. כך, בסופו של דבר, נהפך המושג "חוג השפה והתרבות הגרמנית", שהיה אמור להוסיף מימד לא-טריטוריאלי להליכי פיצוים של ניצולים מאזורי הגירוש, למכנה משותף טריטוריאלי נוסף בדמות "האי הלשוני".

סיכום

במאמר זה נידונה פרקטיקה שהתקיימה בארץ מסוף שנות החמישים עד ראשית שנות השבעים, שבמסגרתה בדקו פקידים ישראלים את השתייכותם ל"חוג השפה והתרבות הגרמנית" של מגישי תביעות פיצויים לגרמניה שמוצאם ממזרח אירופה או ממרכזה. בפרק הראשון סקרנו את תולדות התגבשותו של הסעיף ב"חוק הפדרלי לפיצוי קורבנות הרדיפה הנאציונל-סוציאליסטית" שהיווה את התשתית המשפטית לפרקטיקה משונה זו. בפרק השני תיארנו כיצד יושמה פרקטיקה זו במשרדי הרשויות הישראליות. בפרק השלישי עסקנו בהבנה הלשונית-התרבותית שהנחתה את רשויות הפיצויים הגרמניות, ובהשפעה של מעשה הבדיקה בישראל על הפסיקה הגרמנית בנושא זה. כך נפרשה תמונה מפורטת ועשירה של פרקטיקה אשר במשך שנים רבות היוותה מרכיב מהותי ביחסי-הגומלין בין חוק, תרבות ותשלומי פיצויים לניצולי שואה בארץ.

כפי שראינו, הבוחנים הישראלים שהופקדו על שמירת החוק הגרמני אפשרו את כניסתם של חלק מהתובעים אל תוככי תחום ה-BEG. הפקידים בישראל אומנם לא הוצבו לפני השער הראשי של החוק, אלא לפני דלתו האחורית בלבד, אך גם עליה התדפקו כ-60,000 ניצולים. חלקם הלכו לעולמם מבלי שכניסתם הותרה, מאחר שהם לא נתפסו כמשתייכים – או כמשתייכים במידה מספקת – לחוג השפה והתרבות הגרמנית בעיני "הוועדה לזיהוי תווי-ההיכר של המגורשים במקרים שנויים במחלוקת" או בעיני רשויות הפיצויים בגרמניה. אחרים סירבו לעבור את הבחינה: "לא ראיתי יותר את אשתי, את שלושת בניי, את אמי ואת אחיי. כולם נרצחו באשוויץ. אני שואל את עצמי כיצד אני יכול לשבת כאן ולהצהיר על השתייכותי לחוג התרבות הגרמנית."⁷⁷ מילים נוגעות ללב אלה כתב בגרמנית מגיש

⁷⁶ RzW 243 (1974).

⁷⁷ מצוטט בתוך: 155, *Sprachprüfung*, in RzW Sebaldu Steinbrech [= Walter Schwarz], (1966).

בקשה ישראלית אחד על הטופס של בחינת השפה שלו. איננו יודעים כמה סירבו לעבור את הבחינה הזאת וויתרו על המעמד של מגישי בקשות. בה-במידה איננו יכולים לדעת כמה מן הניצולים שהיו מוכנים להוכיח לשומרי-הסף של החוק את השתייכותם לחוג השפה והתרבות הגרמנית אכן הוכרו בסופו של דבר כמשתייכים לחוג זה, אבל יש להניח כי כמה עשרות אלפי בני-אדם זכו לקבל פיצויים באורח זה.

הדלת האחורית של ה-BEG אפשרה ללא ספק לניצולים רבים - אשר אלמלא כן לא הייתה להם כל גישה אל החוק - לקבל פיצויים, כך שלהשתייכותם לחוג השפה והתרבות הגרמנית היה ערך כספי. השתייכותם לתרבות של רודפיהם ורוצחי קרוביהם הייתה התנאי שהבטיח להם את זכות הכניסה אל החוק, אירוניה אכזרית זו עמדה במרכז המאמר.

